

Oddělení fyzikálních praktik při Kabinetu výuky obecné fyziky MFF UK

PRAKTIKUM III

Úloha č.: 21

Název: Štúdium röntgenových spektier

Vypracoval: Viktor Babjak.....stud. sk.F3 ..... dne: 13. 11. 2006

Odevzdal dne: .....

Hodnocení:

Připomínky:

kapitola referátu	možný počet bodů	udělený počet bodů
Teoretická část	0 - 3	
Výsledky měření	0 - 10	
Diskuse výsledků	0 - 4	
Závěr	0 - 2	
Seznam použité literatury	0 - 1	
Celkem	max. 20	

Posuzoval:.....

dne:.....

Pracovné úlohy:¹

1. S využitím kryštálu LiF ako analyzátoru preveďte meranie nasledujúcich röntgenových spektier:
  1. Röntgenka s Cu anódou:
    - premerajte krátkovlnné oblasti spektier brzdného žiarenia pri napätiach 15 kV/1 mA, 25 kV/0,5 mA, 30 kV/0,5 mA, 33 kV/0,5 mA. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s priemerom 1 mm, interval Braggovho uhlu pre 15 kV v rozmedzí ($10^\circ - 15^\circ$) s krokom $0,2^\circ$ a dobou expozície 8 s a pre ostatné napätia interval Braggovho uhla ($3^\circ - 10^\circ$) s krokom $0,2^\circ$ a dobou expozície 8 s;
    - premerajte charakteristické spektra röntgenky pri napätiach 15 kV a 33 kV. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s priemerom 1 mm, interval Braggovho uhla ($15^\circ - 30^\circ$) s krokom $0,1^\circ$ a dobou expozície 2 s;
    - premerajte tvar spektra s Zr absorbérom. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s Zr absorbérom hrúbky 0,05 mm, interval Braggovho uhla ($3^\circ - 30^\circ$) s krokom $0,1^\circ$ a dobou expozície 2 s;
    - premerajte tvar spektra s Ni absorbérom. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s Ni absorbérom hrúbky 0,01 mm, interval Braggovho uhla ($3^\circ - 30^\circ$) s krokom $0,1^\circ$ a dobou expozície 2 s.
  2. Röntgenka s Fe anódou:
    - premerajte charakteristické spektrum röntgenky pri napätí 33 kV. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s priemerom 1 mm, interval Braggovho uhla ($3^\circ - 30^\circ$) s krokom $0,1^\circ$ a dobou expozície 2 s;
    - premerajte tvar spektra s Zr absorbérom. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s Zr absorbérom hrúbky 0,05 mm, interval Braggovho uhla ($3^\circ - 30^\circ$) s krokom $0,1^\circ$ a dobou expozície 4 s.
  3. Röntgenka s Mo anódou:
    - premerajte charakteristické spektrum röntgenky pri napätí 33 kV. Na meranie používajte tieto parametre: clonu s priemerom 1 mm, interval Braggovho uhla ($3^\circ - 35^\circ$) s krokom $0,1^\circ$ a dobou expozície 4 s.
  4. Röntgenka s Cu anódou:
    - premerajte charakteristické spektrum röntgenky pri napätí 33 kV/0,5 mA v intervale Braggovho uhla ($42^\circ - 51^\circ$). Na meranie používajte tieto parametre: clonu s priemerom 1 mm, krok $0,1^\circ$ a dobou expozície 2 s.
2. Interpretujte namerané výsledky (pre medzirovinnú vzdialenosť kryštálu LiF používajte hodnotu $d = 201,4 \text{ pm}$):
  1. Krátkovlnná medza brzdného žiarenia:
    - zo zmeraných medných vlnových dĺžok (respektíve frekvencií) určite hodnotu Planckovej konštanty a oceňte presnosť meraní
  2. Moseleyov zákon:
    - presvedčte sa, že namerané uhlové frekvencie spektrálnych čiar K_α a K_β pre rôzne prvky splňujú Moseleyov zákon; zo smernice závislosti určite hodnotu Rydbergovej uhlovej frekvencie a využitím tejto hodnoty určite takisto priemernú hodnotu tieniacej konštanty.
    - presvedčte sa, že i namerané polohy absorpčných hrán Zr a Ni splňujú Moseleyov zákon
    - všimnite si, že absorpčná hrana Ni koinciduje so spektrálnou čiarou K_β medi; táto skutočnosť sa využíva v röntgenovej difraktografii na

---

¹ Uvedené zadanie je podľa pokynov počas merania zmenené voči pôvodnému zadaniu.

monochromatizáciu spektra medi. Z prevedeného merania určite filtračný efekt niklu pre čiaru K_β .

3. Uhlová disperzia:

- zo zmeraných spektier molybdénu určite veľkosť uhlovej disperzie pre rôzne rady difrakcie.

Poznámka I:

Mriežková konštanta LiF je 201,4 pm.

Poznámka II:

Zložky charakteristického žiarenia (v 10^{-10} m)

anóda	$K_{\alpha 1}$	$K_{\beta 1}$	K_α	K_β
Cu	1,54050	1,54434	1,5418	1,39217
Co	1,78889	1,792801	1,79019	1,620703
Mo	0,70261	0,71354	0,706253	0,632253

Stredná vlnová dĺžka K_α sa používa, ak dublet nie je rozlíšiteľný.

Poznámka III:

Uhol orientácie kryštálu LiF presne nezodpovedá zobrazovanému uhlu. Pomocou tabelovaných hodnôt charakteristického spektra určite systematickú odchýlku a vylúčte chybu tým vzniknutú.

Teoretická časť:

Röntgenové žiarenie je elektromagnetické vlnenie s vlnovými dĺžkami 0,001 – 5 nm. Toto žiarenie vzniká v elektrónovom obale atómu. Pri röntgenovom žiarení rozlišujeme dva druhy spektier: spojité a charakteristické.

Spojité spektrum vzniká pri brzdení elektrónov v látke, keď môžu vniknúť všetky fotóny s energiou od nulovej až po určitú hornú medzu, ktorá je daná energiou elektrónov. Ak je kinetická energia elektrónov $E_k = eU_a$, kde e je náboj elektrónu a U_a je urýchľovacie napätie, platí pre minimálnu vlnovú dĺžku λ_m fotónov

$$I_m = \frac{hc}{eU_a}, \quad (1)$$

kde h je Planckova konštanta a c rýchlosť svetla. Toto spektrum je nezávislé na materiáli anódy.

Charakteristické spektrum vzniká fotoefektom na vnútorných energetických hladinách elektrónového obalu. Niektoré elektróny na týchto hladinách môžu byť vyrazené urýchlenými elektrónmi, a tak na uvoľnené miesta preskakujú elektróny z vyšších hladín za súčasného uvoľnenia energie prostredníctvom röntgenového žiarenia. Elektróny môžu byť vyrazené aj z vyššej hladiny, no pri preskoku sa neuvolní toľko energie, aby vznikol fotón, ktorý môžeme v tejto úlohe detekovať. Spektrum je charakteristické pre každý druh materiálu.

Pre väzbovú energiu elektrónu platí, vid' [1]

$$E_n = -\frac{m_e e^4}{8\epsilon_0^2 h^2} (Z - s) \frac{1}{n^2}, \quad n = 1, 2, 3, \dots, \quad (2)$$

kde m_e je hmotnosť elektrónu, e náboj elektrónu, h Planckova konštanta, ϵ_0 permitivita vákua, Z atómové číslo, s tieniaca konštanta a n hlavné kvantové číslo. Energia fotónu zodpovedá rozdielu energií medzi dvoma hladinami.

Ak považujeme tieniacu konštantu za rovnakú pre dve hladiny, tak pre uhlovú frekvenciu vyžiareného fotónu platí

$$w = R_w (Z - s)^2 \left(\frac{1}{n_1^2} - \frac{1}{n_2^2} \right), \quad (3)$$

kde R_w je Rydbergova uhlová frekvencia

$$R_w = \frac{m_e e^4}{16 e_0 h^3} = 2,0606 \cdot 10^{-6} s^{-1}. \quad (4)$$

Pre $n_1 = 1$ a $n_2 = 2$ (K_α čiara) dostávame Moseleyov zákon v tvare

$$\sqrt{w} = \frac{\sqrt{3R_w}}{2} (Z - s). \quad (5)$$

Pre $n_1 = 1$ a $n_2 = 3$ (K_β čiara) dostávame Moseleyov zákon v tvare

$$\sqrt{w} = \frac{2\sqrt{2R_w}}{3} (Z - s). \quad (6)$$

Pri prechode röntgenového žiarenia prostredím dochádza k jeho útlmu. Intenzita prechádzajúceho žiarenia klesá exponenciálne s hrúbkou

$$I = I_0 e^{-\mu d}, \quad (7)$$

kde I_0 je intenzita vstupujúceho žiarenia, d hrúbka vrstvy a μ súčiniteľ útlmu.

Súčiniteľ útlmu sa skladá z dvoch zložiek: $\mu = \tau + \sigma$. σ je útlm daný rozptylom a v tomto prípade ho môžeme zanedbať. τ je útlm spôsobený fotoelektrickou excitáciou a závisí na frekvencii (na vlnovej dĺžke). Všeobecne jeho veľkosť klesá s klesajúcou vlnovou dĺžkou, ale pri určitých vlnových dĺžkach λ_k skokovo vzrastie. Tieto oblasti nazývame absorpčnými hranami. Poloha absorpčných hran koreluje s polohou spektrálnych čiar, t.j. vyhovuje Moseleyovmu zákonu.

Použitý röntgenový spektrometer je podrobne popísaný v [1]. Zaznamenáva počet röntgenových fotónov v závislosti na Braggovom uhle θ . Vlnová dĺžka žiarenia je daná Braggovou rovnicou

$$2d \sin \varphi = n \lambda, \quad (8)$$

kde d je medziorovinná vzdialenosť atómov v kryštáli a n je rad difrakcie.

Uhlová disperzia röntgenového spektrometra je daná vzťahom

$$\frac{d\varphi}{d\lambda} = \frac{n}{2d \cos \varphi}. \quad (9)$$

Výsledky meraní:

Merací prístroj PHYWE

Meranie všetkých úloh prebiehalo na prístroji PHYWE pomocou programu MEASURE, v ktorom sa zadávali všetky potrebné parametre merania podľa zadania. Namerané spektrá sú zobrazené v *grafoch 1 – 12* (tieto grafy sú grafickým výstupom programu MEASURE pre jednotlivé merania). Grafy v prílohe zobrazujú závislosť intenzity na uhle naklonenia kryštálu.

Uhol orientácie kryštálu LiF presne nezodpovedá zobrazovanému uhlu, t.j. dochádza k určitému systematickému posunu. Na základe meraní charakteristického spektra pre Cu anódu (*grafy 5 – 8, graf 12*), pre Fe anódu (*grafy 9 – 10*), pre Mo anódu (*graf 11*) a podľa tabuľkových hodnôt charakteristického spektra odhadujem systematickú chybu θ_{syst} ako

$$q_{syst} = (0,6 \pm 0,1)^\circ.$$

V nasledujúcich výpočtoch používam korigovanú hodnotu uhla θ , t.j. hodnotu $q = q_{graf} + q_{syst}$ (túto korigovanú hodnotu udávam aj v jednotlivých tabuľkách).

Všetky tabuľkové hodnoty uvádzam podľa tabuliek dostupných v praxi.

Planckova konštanta

Hodnotu Planckovej konštanty som určil na základe *grafov 1 – 4* pre Cu anódu, *grafu 9* pre Fe anódu a *grafu 11* pre Mo anódu. Z týchto *grafov* som určoval medzný uhol θ_m , z ktorého som podľa vzťahov (1) a (8) určil hodnotu Planckovej konštanty. Chybu určenia θ_m som určil odhadom na základe spracovaného grafu, ďalšie chyby som určil štandardným postupom pre prenos chýb, viď [2]. (Relatívna chyba učenia Planckovej konštanty h je rovnaká ako relatívna chyba určenia medzného uhla θ_m .) Namerané a vypočítané hodnoty sú uvedené v *tabuľke 1*.

Tabuľka 1 – Medzná vlnová dĺžka a Planckova konštanta

anóda	U_a [kV]	θ_m [°]	σ_θ [°]	λ_m [pm]	h [10^{-34} Js ⁻¹]	σ_h [10^{-34} Js ⁻¹]
Cu	15	11,8	0,3	82,4	6,60	0,17
Cu	25	7,0	0,3	49,1	6,56	0,28
Cu	30	5,8	0,3	40,7	6,53	0,34
Cu	33	5,4	0,3	37,9	6,69	0,37
Fe	33	5,4	0,5	37,9	6,69	0,62
Mo	33	5,3	0,5	37,2	6,56	0,62

Výslednú hodnotu Planckovej konštanty som určil ako aritmetická priemer jednotlivých vypočítaných hodnôt

$$h = (6,60 \pm 0,39) \cdot 10^{-34} \text{ Js}^{-1}.$$

Moseleyov zákon – K_α a K_β čiary

Charakteristické (čiarové) spektrá pre röntgenku s Cu anódou sú zobrazené v grafoch 5 – 6. Z týchto grafov vyplýva, že rozdiel je len v intenzite (poloha píkov sa zo zmenou napätia U_a nemení). V grafe 9 je charakteristické spektrum röntgenky s Fe anódou a v grafe 11 s Mo anódou. Polohu spektrálnych čiar som určoval pomocou programu MEASURE – chybu určenia polohy spektrálnych čiar odhadujem na jeden krok spektrometra (t.j. na 0,1°). K hodnotám uvedeným na jednotlivých grafoch som pripočítal systematickú chybu, ktorú odhadujem na $q_{\text{sys}} = (0,6 \pm 0,1)^\circ$.

Frekvenciu ω som určil podľa vzťahu $w = \frac{2pc}{l}$, kde c je rýchlosť svetla vo vákuu. Namerané a vypočítané hodnoty sú uvedené v tabuľke 2 a sú zobrazené v grafe 13.

Tabuľka 2 – Spektrálne čiary

anóda	Z	čiara	θ [°]	σ_θ [°]	λ [pm]	σ_λ [pm]	ω [10^{19} Hz]	σ_ω [10^{19} Hz]	θ_{tab} [°]	λ_{tab} [pm]
Fe	26	K_α	29,0	0,1	195,28	0,67	0,965	0,003	28,9	194,7
		K_β	26,1	0,1	177,21	0,68	1,063	0,004	25,8	175,3
Cu	29	K_α	22,6	0,1	154,79	0,68	1,217	0,005	22,6	154,1
		K_β	20,4	0,1	140,40	0,69	1,342	0,007	20,4	140,4
Mo	42	K_α	10,3	0,1	72,02	0,70	2,615	0,025	10,2	70,4
		K_β	9,1	0,1	63,71	0,70	2,957	0,032	9,2	64,4

Pomocou programu *Origin* som nameranými bodmi preložil priamku. Z koeficientov lineárnej závislosti zobrazenej v grafe 1 a podľa vzťahov (5) a (6) som určil hodnotu Rydbergovej uhlovej frekvencie a s využitím tejto hodnoty som takisto určil priemernú hodnotu tieniacej konštanty. Uvedené chyby sú vypočítané podľa štatistických chýb regresných parametrov.

- K_α čiary:
  - $R_{w,a} = (2,096 \pm 0,013) \cdot 10^{16} \text{ Hz}$
  - $s_a = (1,21 \pm 0,10)$
- K_β čiary:
  - $R_{w,b} = (2,087 \pm 0,011) \cdot 10^{16} \text{ Hz}$
  - $s_b = (2,09 \pm 0,09)$

Moseleyov zákon – absorpčné hrany Zr a Ni

Absorpčnú hranu pre Zr absorbér som určil z grafu 7 pre Cu anódu a z grafu 10 pre Fe anódu. (Z oboch grafov vyplýva, že poloha absorpčnej hrany je v oboch prípadoch rovnaká.) Polohu absorpčnej hrany pre Ni absorbér som určil z grafu 8 na základe poklesu intenzity K_β čiary. Namerané a vypočítané hodnoty sú uvedené v tabuľke 3.

Tabuľka 3 – Absorpčné hrany pre Zr a Ni

absorbér	Z	θ [°]	σ_θ [°]	λ [pm]	σ_λ [pm]	ω [10^{19} Hz]	σ_ω [10^{19} Hz]
Zr	40	9,6	0,3	67,2	2,1	2,804	0,088
Ni	28	20,4	0,5	140,4	3,4	1,342	0,033

Z tabuliek 2 a 3 vyplýva, že spektrálna čiara K_β koinciduje s absorpčnou hranou Ni. Filtračný efekt niklu pre čiary K_β som určil ako pomer intenzít s Ni absorbérom a bez neho

$$f = \frac{94}{1277} = 0,0736.$$

Teda pri použití Ni absorbéru je detekovaných približne 7,4 % fotónov detekovaných bez absorbéru.

Uhlová disperzia

Uhlovú disperziu pre rôzne rady difrakcie som vypočítal podľa vzťahu (9) pre jednotlivé spektrálne čiary. Namerané a vypočítané hodnoty sú uvedené v tabuľke 4.

Uhlovú disperziu pre röntgenku s Mo anódou som určil podľa grafu 11; pre röntgenku s Cu anódou podľa grafu 6 pre prvý rad a podľa grafu 12 pre druhý rad difrakcie.

Tabuľka 4 – Uhlová disperzia

n	Mo				Cu			
	θ [°]	$\frac{\partial q}{\partial l}$ [°nm ⁻¹]	θ [°]	$\frac{\partial q}{\partial l}$ [°nm ⁻¹]	θ [°]	$\frac{\partial q}{\partial l}$ [°nm ⁻¹]	θ [°]	$\frac{\partial q}{\partial l}$ [°nm ⁻¹]
1	10,3	2,52	9,1	2,51	22,6	2,69	20,4	2,65
2	20,7	5,31	18,4	5,23	50,0	7,72	43,8	6,88
3	32,0	8,78						

Diskusia:

Z meraní charakteristického spektra röntgeniek s Cu, Fe a Ni anódou vyplýva, že uhol orientácie kryštálu LiF presne nezodpovedá zobrazovanému uhlu. Táto systematická chyba sa dá vylúčiť tým, že podľa tabuľkových hodnôt charakteristického spektra som „okalibroval“ použitý merací prístroj – systematickú chybu som určil na 0,6°.

Ďalšia chyba vzniká pri odčítaní jednotlivých hodnôt z grafov.

Zo spektier v grafoch 2 – 4 je vidieť malý pokles intenzity. Nie je to fyzikálnu jav, ale je to spôsobená tým, že pre malé uhly (asi do 3,5°) detektor zaznamenáva nielen difraktované žiarenie, ale takisto žiarenie idúce priamo z röntgenky resp. mierne odrazené od povrchovej vrstvy. Takto sa vytvára šum ovplyvňujúci určenie medzných uhlov θ_m .

Planckova konštanta, určená z medzných uhlov θ_m , $h = (6,60 \pm 0,39) \cdot 10^{-34} \text{ Js}^{-1}$ sa dobre zhoduje s tabuľkovou hodnotou $h = 6,626 \cdot 10^{-34} \text{ Js}^{-1}$.

Určenie medzných uhlov by sa dalo zlepšiť tým, že by sa nastavila dlhšia doba načítania spektra, ktoré by bolo hladšie, a tak by bolo lepšie vidieť nárast intenzity so zväčšujúcim sa uhlom θ .

Z grafov 1 – 2 vyplýva, že Moseleyov zákon je splnený čiary diskrétného spektra K_α a K_β a pre absorpčnú hranu niklu a zirkónu.

Z grafu 8 vyplýva, že absorpčná hrana niklu koinciduje so spektrálnou čiarou K_β medi. S tým súvisí aj nepresné určenie polohy absorpčnej hrany niklu, a preto chybu určenia tejto polohy odhadujem na 0,5°.

Vypočítaná hodnota Rydbergovej uhlovej frekvencie sa mierne odlišuje od tabuľkovej hodnoty $R_w = \frac{m_e e^4}{16e_0 h^3} = 2,0606 \cdot 10^{-6} \text{ s}^{-1}$. Stredné hodnoty sa od tabuľkovej odlišujú o 1,3 %

a 1,7 %. Je to spôsobené hlavne chybou lineárnej regresie, pretože sú len tri body, cez ktoré sa prekladá priamka.

Z jednotlivých grafov vyplýva, že vlnová dĺžka spektrálnych čiar nezávisí na napätí U_a ani na použitom absorbére. Absorbér iba zníži intenzitu detekovaného žiarenia.

Podľa očakávaní uhlová disperzia rastie s radom difrakcie.

Záver:

Zo zmeraných medzných vlnových dĺžok röntgenky s Cu, Fe a Mo anódou som určil hodnotu Planckovej konštanty

$$h = (6,60 \pm 0,39) \cdot 10^{-34} \text{ Js}^{-1}.$$

Bol overený Moseleyov zákon pre spektrálne čiary K_α , K_β a pre absorpčné hrany Zr, Ni (*tabuľky 1 – 2, grafy 13 – 14*). Zistené hodnoty Rydbergovej konštanty a tieniacej konštanty pre jednotlivé spektrálne čiary sú:

- K_α čiary:
  - $R_{w,a} = (2,096 \pm 0,013) \cdot 10^{16} \text{ Hz}$
  - $s_a = (1,21 \pm 0,10)$
- K_β čiary:
  - $R_{w,b} = (2,087 \pm 0,011) \cdot 10^{16} \text{ Hz}$
  - $s_b = (2,09 \pm 0,09)$

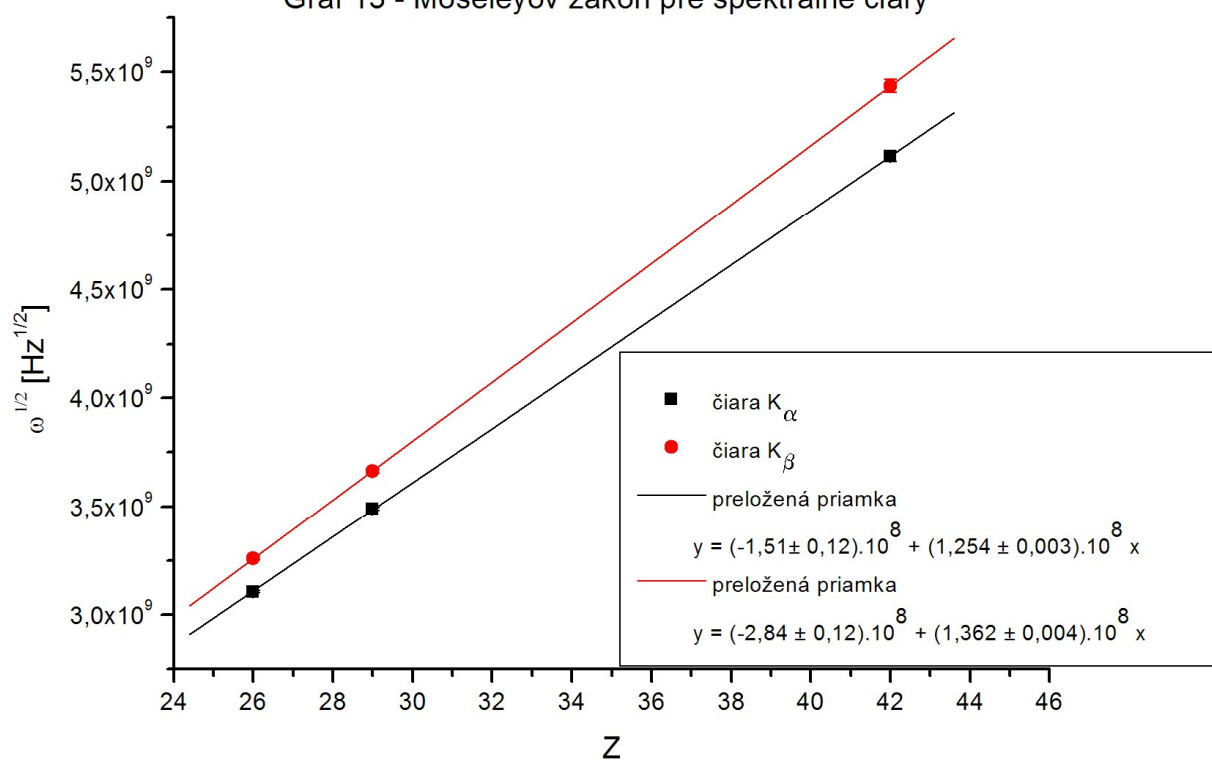
Filtračný efekt Ni pre čiaru K_β medi je $f = 0,0736$.

V *tabuľke 4* je uvedená uhlová disperzia pre jednotlivé rady difrakcie pre Cu a Mo anódu.

Literatúra:

- [1] študijný text na stránkach fyzikálneho praktika: <http://physics.mff.cuni.cz/vyuka/zfp/>
[2] English, J.; Zpracování výsledků fyzikálních měření, Praha, 1999

Graf 13 - Moseleyov zákon pre spektrálne čiary

Graf 14 - Moseleyov zákon pre absorpčné hrany

